

ΑΡΧΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

(Έβδομος και έκτος αιώνας π.Χ.)

1. Πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και επιπτώσεις τους στη θρησκεία.

Ο έβδομος αιώνας βρήκε την Ελλάδα κατακερματισμένη σε κρατίδια (σε τοπικά μικρά «βασίλεια» που τα ήξερε και ο Όμηρος τον προηγούμενο αιώνα). Τα κρατίδια ενώνονταν για συνεργασία μόνον όταν επρόκειτο οι Έλληνες να αναλάβουν συλλογική δράση ως έθνος. Στο παρελθόν αυτό είχε γίνει στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, κατά τα Τρωικά. Στους επόμενους επτά αιώνες, ως τα Μηδικά, οι Έλληνες δε χρειάστηκε να συνεργαστούν σε καμιά μεγάλη πολεμική επιχείρηση ούτε ν' αποκρούσουν κοινό κίνδυνο, και επομένως παρέμειναν διαιρημένοι. Τα μικρά κράτη τους ως τα αρχαϊκά χρόνια εξακολουθούσαν να κυβερνώνται από μέλη της τάξης των ευγενών. Οι ευγενείς που ήταν οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες ήταν και οι πλουσιότεροι πολίτες, γιατί ως το τέλος των γεωμετρικών χρόνων κυριαρχούσε η αγροτική οικονομία.

Στον έβδομο αιώνα όμως είχε αρχίσει να δημιουργείται μια πολυπληθής κατηγορία ελεύθερων πολιτών χωρίς δική τους γη. Οι περισσότεροι απ' αυτούς είχαν αναγκαστεί, ως αρχηγοί πολυμελών οικογενειών, να μεταβιβάσουν στους μεγάλους γαιοκτήμονες τον ανεπαρκή για τη συντήρησή τους πατρογονικό κλήρο. Θητεύοντας έπειτα στα χτήματα των ευγενών οι φτωχοί αυτοί ελεύθεροι πολίτες, φυσικοί ήταν να βρίσκουν απασχόληση μόνο στην περίοδο των αγροτικών εργασιών. Όταν αυτές τελειώναν, έπρεπε να μετακινούνται στα τότε δημιουργούμενα αστικά κέντρα για την αναζήτηση άλλων πόρων ζωής. Πολλοί εύρισκαν συμφερότερη τη μόνιμη απασχόληση στις απόψεις συμβάλλοντας έτσι στο μεγάλωμά τους και δημιουργώντας τις αστικές τάξεις των βιοτεχνών, των εμπόρων και των ναυτικών. Ως έμποροι ή ως ναυτικοί μερικοί πλούτησαν εξάγοντας προϊόντα βιοτεχνίας, ιδίως αγγειοπλαστικής, και εισάγοντας δημητριακά από αποικίες ή από την Αίγυπτο. Τα δημητριακά που σχεδόν πάντοτε ήταν καλύτερης ποιότητας από τα εγχώρια, τα διέθεταν σε τιμές χαμηλότερες, ώστε να τα προτιμάει ο αστικός πληθυσμός. Έτσι οι αριστοκράτες γαιοκτήμονες άρχισαν να φτωχαίνουν και πολλοί απ' αυτούς, για να ζήσουν, αναγκάζονταν να πωλήσουν τα χτήματά τους. Έπειδή ως τάξη επεμμέναν να άσκούν την εξουσία, βρήκαν την ευκαιρία μερικά διορατικά και φιλόδοξα μέλη ευγενών οικογενειών να εκμεταλλευτούν την κατάσταση: προσεταιρίστηκαν τις νεοδημιούργητες αστικές τάξεις και παραμέρισαν από την πολιτική ζωή τους αριστοκράτες. Κυβέρνησαν οι ίδιοι ως «τύραννοι» (χωρίς να είναι στην αρχή μισητοί από τους βιοτέχνες και από τους φτωχούς ελεύθερους κατοίκους των πόλεων, γιατί και οι τύραννοι ήταν εχθροί της αριστοκρατίας). Οι ευρωστότεροι όμως οικονομικά έμποροι και ναυτικοί δεν άργησαν να αποκτήσουν δική τους ταξική συνείδηση. Οι πλούσιοι αυτοί αστοί ήταν λίγοι, είχαν όμως την ανοχή όλων των εχθρών της αριστοκρατίας, οι οποίοι ήταν πολλοί. Έτσι η παλαιότερη και ως τώρα η περισσότερο προνομιούχα τάξη των ευγενών γνώρισε για πρώτη φορά τον ανταγωνισμό μιας ολιγαρχίας του πλούτου, η οποία στην αρχή πρόθυμα συνεργαζόταν με τους φτωχούς ελεύθερους πολίτες (με το «δήμιος»). Η διαρκώς διευρυνόμενη τάξη του δήμου που ήταν ακόμα παραγκωνισμένη, αποχτούσε διαρκώς σαφέστερη ταξική συνείδηση και ετοιμαζόταν να διεκδικήσει τα δίκαιά της, πράγμα που ήδη στα αρχαϊκά χρόνια σε μερικές πόλεις το πέτυχε.

Για τη θρησκεία έχουν καιρία σημασία οι κοινωνικές και πολιτικές αυτές αλλαγές, προπάντων ο παραμερισμός των ευγενών και η ανάδυση των επί αιώνες αγνούμενων λαϊκών τάξεων. Τα μέλη των τάξεων αυτών που ήταν τα περισσότερα, και που είχαν συνηθίσει να ζουν όχι μόνο χωρίς προνόμια, αλλά συχνά και χωρίς δικαιώματα, είχαν θρησκευτική ζωή περισσότερο αυθόρμητη και περισσότερο θερμή από εκείνη που οι ευγενείς είχαν υψώσει σε επίσημη. Πρώτοι οι τύραννοι στον πόλεμό τους κατά των ευγενών και στην προσπάθεια για προστατισμού τις λαϊκές τάξεις προσανατόλισαν τη θρησκευτική τους πολιτική προς τα λαϊκά στοιχεία της θρησκείας και εισήγαγαν πολλά απ' αυτά στην επίσημη θρησκεία. Τους «πραγικούς χορούς», με τους οποίους οι σικυώνιοι «εγέραιρον τὰ πάθεα τοῦ Ἀδρήστου» (λατρείας που την είχαν ιδρύσει οι ευγενείς) ο τύραννος Κλεισθένης τους μετέφερε στη λατρεία του Διονύσου, η οποία ήταν αγαπητή στα λαϊκά στρώματα και μιστη σκώμης των ευγενείς (Ηρόδ., 5, 67). Ο Κλεισθένης, και έξω από τη θρησκεία, δεν παρέλειπε να λαμβάνει μέτρα που κατά την κρίση του θα μειώναν το γόητρο των ευγενών: είχε απαγορεύσει ακόμα και τους ραψωδούς να διεκδικούν νίκες απαγγέλλοντας ομηρικά έπη, γιατί τα έπη είχαν γίνει για τους ευγενείς και εγκωμιάζαν τα κατορθώματά τους (βλ. για την απαγόρευση τον Ηρόδ., ό.π.).

Η ίδια λαοφιλής λατρεία του Διονύσου είχε μεταφερθεί επίσημα στην Αθήνα από την αγροτική κοινότητα των Ελευθερών τον καιρό του Πεισιστράτου, όταν η πριν βοιωτική αυτή πόλιχνη ενώθηκε πολιτικά με την Αθήνα. Ένα αρχαίο σχόλιο στους Αχαρνές του Αριστοφάνη 243 διασώζει τον ενθουσιασμό των κατοίκων της ακριτικής σκώμης του Κιβαρώνα για την επίσημη αναγνώριση της δικής τους λατρείας στην Αθήνα: ο ίδιος ο ελευθερέας ιερέας του Διονύσου, ονομαζόμενος Πήγασος, ανέλαβε με επιβλητική πομπή τη μεταφορά στην Αθήνα του αρχαίου και σεβάσμιου ξοάνου του θεού. Οι αθηναίοι το φύλαγαν αργότερα στο τέμενος των νότιων κρασπέδων της ακρόπολης, όπου χωρίς είχαν χτίσει και νασκό για το Διόνυσο.

Αληθινή ανανέωση της θρησκευτικής ζωής έφερε στα αρχαϊκά χρόνια η έξαρση της ηθικής καθαρότητας, η συνειδηση της αναγκαιότητας των θρησκευτικών καθαρμών και των εξιλασμών, καθώς και της συμμετοχής σε μυστικές τελετές ή σε ιερουργίες που απέβλεπαν στον εξαγνισμό και στην αναγέννηση των μυστών. Η αριστοκρατική θρησκευτικότητα αντιπαθούσε λατρευτικές πράξεις του είδους αυτού, γιατί ζητούσαν να κάνουν τους ανθρώπους θεάρεστους με κριτήριο όχι την καταγωγή, αλλά την ηθική αγνότητα. Το δελφικό ιερό του Αλόλωνα που είχε αναγνωριστεί στα αρχαϊκά χρόνια ως ο αυθεντικότερος σύμβουλος για ένα θεάρεστο βίο επεκύρωσε την ανάγκη του θρησκευτικού καθαρισμού. Καθαγίασε και την εκστατική λατρεία του Διονύσου με το να δεχτεί το θεό ως σύνναο στο ιερό. Από τις μυστικές λατρείες η ελευσινιακή αναγνωρίστηκε ως η αυθεντικότερη.

Έτσι οι δυο αιώνες της αρχαϊκής εποχής έγιναν περίοδος αληθινά ανεπανάληκτη για την ιστορία της ελληνικής θρησκείας. Ανέσυραν από την αφάνεια τις λαϊκές λατρείες και έκαναν την επίσημη θρησκεία να συνυπάρχει μ' αυτές χωρίς να τις περιφρονεί. Για τους ευγενείς αυτό ήταν πολιτιστική οπισθοδρομηση. Οι ευλαβείς όμως άνθρωποι που ήταν πολλοί στα αρχαϊκά χρόνια και δεν ικανοποιούνταν από την επίσημη θρησκεία έβδαν τις μυστικές και εκστατικές λατρείες και τη θρησκευτική καθαρότητα ως την αναγκαία συμπλήρωση μιας ελεύθερης θρησκευτικής ζωής.

Αλλά και στην ευρύτερη πρόοδο και την πολιτιστική ανάπτυξη καμιά οπισθοδρομηση δε σημειώθηκε στα αρχαϊκά χρόνια. Αντίθετα, με γιγάντια βήματα συνεχίστηκε η αναγέννηση που είχε αρχίσει στα γεωμετρικά χρόνια (βλ. σελ. 75): η ελεγεία και η λυρική ποίηση συμπλήρωσε τη λογοτεχνική έκφραση που είχε αρχίσει με το έπος. Η γραφή που δευλά είχε αρχίσει από τον όγδοο αιώνα χρησιμοποιήθηκε τώρα και για την καταγραφή δύσκολων λογοτεχνικών κειμένων. Χρησιμοποιήθηκε και για φιλοσοφικά και επιστημονικά κείμενα που για πρώτη φορά στα αρχαϊκά χρόνια έκαναν την εμφάνισή τους στην Ιωνία. Την καθόλου τεχνική την προήγαγαν προικισμένοι καλλιτέχνες εγκαταστημένοι παντού όπου υπήρχαν έλληνες. Από τα αρχαϊκά χρόνια άρχισαν να γίνονται γνωστά και άφθονα ονόματα πρωτοπόρων πλαστών,

αρχιτεκτόνων, αγγειοπλαστών και ζωγράφων.

Με βεβαιότητα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως οι δυο αιώνες της αρχαϊκής εποχής ξεπερνούν τους δυο της γεωμετρικής τόσο σε δημιουργικό ενθουσιασμό όσο και σε σπουδαιότητα και πολυμέρεια επιτευγμάτων. Η τεχνική όμως πρόοδος είχε τους θετικούς της πύργους που ήταν η Αθηνά και ο Ήφαιστος (ο κλάδος εκείνος της προόδου που απέβλεπε αποκλειστικά στην ύψωση της στάθμης της πρακτικής μόνον ζωής). Η παλιά χθόνια φύση των θεών αυτών πλουτίστηκε με νέο περιεχόμενο, εκφραζόμενο για την Αθηνά με το άγνωστο στον Όμηρο επίθετο «εργάνη» και για τον Ήφαιστο, ο οποίος ήταν και στα γεωμετρικά χρόνια ο θεϊκός ταμίας της έμπυρης τεχνουργίας (βλ. σελ. 74) με το ομηρικό επίθετο «χαλκεύς» (Ιλ. Ο, 309). Όλοι οι παλιοί θεοί πλουτίστηκαν στα μεταμυκηναϊκά χρόνια, ιδίως στα αρχαϊκά, με νέο περιεχόμενο, μερικοί τόσο πολύ, ώστε από την αρχική τους μορφή σχεδόν μόνο το όνομα έμεινε. Οι στοχαστές του 5ου αιώνα θεώρησαν ότι τεχνουργική ικανότητα ως βιολογικό όπλο, παραχωρημένο από τους θεούς στον άνθρωπο για τον αγώνα της ζωής: ο Πλάτων βάζει στο στόμα του Πρωταγόρα (στον ομώνυμο διάλογο, 320) ένα μύθο, σύμφωνα με τον οποίο ο Προμηθεύς έκλεψε χάριν του ανθρώπου από τους θεούς Ήφαιστο και Αθηνά την «εντεχον σοφίαν σὺν πυρί»· έτσι ο άνθρωπος που ως τότε ήταν αγύμνος και άοπλος μέσα σε πλήθος προνομioύχων ζώων (οπλισμένους με ισχυρά νύχια και δόντια για την εξασφάλιση τροφής και με τριζωτή δορά κατά του ψύχους) βρέθηκε σε πλεονεχτική θέση, γιατί με την «έμπυρον τέχνην» κατόρθωσε να εξασφαλίσει για τον εαυτό του μεγαλύτερη ευπορία βίου» παρά τα άλλα ζώα.

Με την έξαρση της τεχνουργικής ικανότητας η αρχαϊκή εποχή κλόνισε για μια ακόμα φορά την ιπποτική πίστη στη σωματική ρώμη. Ο Ξενοφάνης διακήρυξε πως δεν είναι δίκαιο «προκρίνειν ρώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης» και άλλοι σαφέστερα όρθωσαν την αρχή «κρείττων σοφός ἰσχυροῦς» ή «τέχνη μέγ' ἀμείνων ἰσχύος» (βλ. αποσπ. προσωκρατικών στην έκδοση του Diels). Η πολεμική θεά Αθηνά που η ιπποτική κοινωνία είχε συνηθίσει να τη βλέπει πάνοπλη, απεικονίστηκε από τους αγγειογράφους πάλι πάνοπλη, όχι όμως σε πολέμους, αλλά πλάι σε κερμαίες ή σε «τέκτονες» (σε μαραγκούς) ή σε γυναίκες υφάντριες, να τους εμπνέει στα ετηρηνικά τους έργα. Η φωτιά εξ άλλου του Ήφαιστου, με τις καταστρεπτικές ιδιότητες που έχει από φυσικού της, μετατράπηκε, αφότου δαμάστηκε, σε «πάντεχον πυρός στέλας», κατά την έκφραση του Αισχύλου, και συνέβαλε στην ακόμα γοργότερη πολιτιστική ανάπτυξη. Το περιεχόμενο των δυο θεών αναγνωρίστηκε ως συγγενές, όπως έγραψε ο Πλάτων (Κριτίας 109: «Ήφαιστος δὲ κοινήν καὶ Ἀθηνά φῦσιν ἔχοντες... μίαν ἀμφω λῆξιν τήνδε τὴν χάραν εἰλήχαιον»), και όπως φαίνεται από το επίθετο της Αθηνάς «ήφαιστία», και ακόμα από τον κοινό ναό που έχτισαν γι' αυτούς οι αθηναίοι στον πιο επίσημο και πιο εμφανή χώρο της αγοράς τους.

2. Το ηθικό ποιόν των θεοτήτων.

Οι αρχές της ηθικής και της δικαιοσύνης εισάγονται στη θρησκεία, αφού πρώτα δοκιμα-

1. Ο σωφιστής αρχιτέχτονας και χαλκοκόστης Ροίκος άρχιστ στον πρώτο βον αιώνα να εργάζεται στο ηραίο του νησιού που είχε σχεδιάσει ως εξαιρετικά μνημειακή κατοικική. Το έργο συνεχίστηκε από τον ελπίση αρχιτέχτονα και χαλκοκόστη Θεόδωρο, ο οποίος έλεγε πως έγραψε και βιβλίο για τη δουλειά του, το πρώτο για προβλήματα αρχιτεκτονικής. Φημισμένος ως το τέλος της αρχαιότητας ήταν και τα αγάλματα του αδελφών από την Κρήτη, του Διποίνου και του Σκύλλη που μερικοί τους θεωρούσαν γιους του Δαιδάλου και άλλοι μαθητές του. Ός την εποχή του Πανουαίνια κήρυξαν στην Πελοπόννησο (όταν, πολύ αρχαιότερα και πολύ σεβόσσια, έργα των Διποίνου και του Σκύλλη (βλ. 2, 15, 1 και 2, 22, 5). Ένας

κηρτικός αρχιτέχτονας, ο Χερσίφρων, είχε εργαστεί μαζί με το γιο του Μεταγένη στο αρχαϊκό αρτεμίσιο της Εφέσου, μνημειακή επίσης και συναρπαστική κατοικική, σύμφωνα κι αυτή με τις ταλμηρές φιλοδοξίες των πρώιμων καλλιτεχνών. Στην Αθηνά, κατά τα μέσα του 6ου αιώνα, είχε εργαστεί ο ελπίστης Ένδοιος που έργα του σώζονταν επίσης ως το τέλος της αρχαιότητας (ίσως και ως σήμερα σε συντρίμματα), καθώς και ο Αντήνορας που το όνομά του διαβόζεται και τώρα στο βάθρο μιας από τις αρχαϊκές κόρες της αθηναϊκής ακρόπολης. Στον έκτο αιώνα είχε συνεργαστεί και ο αθηναίος αγγειοκόστης Εργότιμος με το ζωγράφο Κλίτια για τον σαζόμενο μνημειακό κρατήρα που έχει ύψος 66 εκατοστών.

στούν στη ζωή. Ο ρόλος της θρησκείας είναι να τις καθαγιάζει με το κύρος της, ώστε τα μέλη της κοινότητας να φοβούνται να τις παραβούν. Είναι γνωστό πως η πειρατεία ή η αρπαγή σε παλαιότερες εποχές δεν καταδικάζονταν από το κοινωνικό σύνολο. Αντίθετα, το να ζει κανείς απ' αυτά θεωρούνταν τιμητικό, όπως και ο Θουκυδίδης παρατήρησε, γιατί έδινε και το μέτρο της προσωπικής τόλμης των ανθρώπων'. Αυτονόητο είναι πως δεν καταδίκασαν τις πράξεις αυτές ούτε οι θεοί, αλλ' αντίθετα συμπαραστέκονταν σε κείνους που τις αναλάμβαναν, αν ήταν πρόσωπα που τα συμπαθούσαν. Ο Νέστωρ διηγείται στην Ιλιάδα Α 670 κπ. πως όταν ήταν έφηβος, πήγε μαζί με άλλους κλιούς στη χώρα των ηλείων και άρπαξαν αγέλες βοδιών, προβάτων, χοίρων και κατσικιών και μαζί μ' αυτά εκατόν πενήντα άλογα. Στην επιχείρηση είχαν αρωγούς τους θεούς, τους οποίους δεν παρέλειψαν να ευχαριστήσουν με θυσίες, όταν έφεραν τη λεία στην Πύλο. Στην Ιλιάδα αν κανείς τιμάει τους θεούς, δικαιούται να αξιώνει την εύνοιά του. Ο Αγαμέμνωνας δεν αμφιβάλλει πως ο Δίας θα ικανοποιήσει την επιθυμία του, γιατί ως αρχηγός του στρατού και ως άτομο, συνηθίζει να τον τιμάει με πλούσιες θυσίες (Θ 236 κπ.). Και ο ίδιος ο Δίας λέει πως συμπαθεί τους τρώες, γιατί δεν αφήνουν το βωμό του χωρίς θυσίες (Δ 46 κπ.). Μερικές ηθικές αρχές είναι συνειδητές στην Ιλιάδα, όπως το καθήκον των πολεμιστών να σέβονται τα όρκια και να μη βιάφρον τον ικέτη ή τον ξένο. Στην πράξη όμως όχι μόνο οι ιππότες πολεμιστές, αλλά και οι θεοί λησμονούν το καθήκον αυτό παρέχοντας την εντύπωση πως το εισήγαγαν πρόσφατα στη ζωή τους και δεν τους έγινε συνήθεια η εφαρμογή του: έτσι ο Αγαμέμνωνας πάνω στην οργή του δεν δείχνει τον παραμικρό σεβασμό προς τον ικέτη ιερέα Χρύση, ενώ ο Δίας εξωθεί ο ίδιος τους τρώες σε καταπάτηση των ορκίων ή στέλνει στον Αγαμέμνονα το απατηλό όνειρο.

Το ηθικό περιεχόμενο που διαποτίζει τη ζωή και τη θρησκεία στα αρχαϊκά χρόνια είχε προαναγγελθεί ήδη από την Οδύσσεια και από τα «Έργα» του Ησιόδου. Πολλοί ήταν οι ευλαβείς άνθρωποι των πόλεων και της υπαίθρου που πίστευαν πως οι θεοί, με τη μορφή αλλοδαπών επισκεπτών, περιέρχονταν τις πόλεις και τα χωριά γιά να δουν με τα μάτια τους ποιοι από τους ανθρώπους παρεκτρέπονται σε αδικίες και κοιόι σέβονται τους νόμους (Οδυσσ. ρ 485 κπ.) και τιμωρούσαν έπειτα όσους μετέρχονταν τα «σχέτλια έργα», αντάμειβαν όμως και τους δικαίους (ξ 83 κπ.). Ο ευλαβής Εύμαιος ξέρει πως αν κάνει κάποιο κακό, δεν θα μείνει άγνωστο στους θεούς και στο μέλλον δεν θα τολμήσει ο ίδιος να παρουσιαστεί μπροστά τους για να ζητήσει τη συμπάραστασή τους (ξ 406 κπ.). Ο ίδιος περιποιείται τον Οδυσσέα (όταν ακόμα ήταν άγνωστος και ρακένδυτος ελαίτης), γιατί φοβάται τον ξένο Δία (ξ 381) και γιατί ξέρει πως «όλοι οι ξένοι και οι φτωχοί άνθρωποι έχουν την προστασία του Δία (επρός Διός είσιν άπαντες, ξείνοι τε πτωχοί τε», ξ 56 κπ.). Και ο γερο-Λαέρτης που το μίσος του προς τους μνηστήρες τον είχε αναγκάσει να ζει μακριά από την πόλη, όταν άκουσε πως όλοι θανατώθηκαν, έσπευσε ν' αναφωνήσει πως αν πραγματικά αυτοί πλήρωσαν για τις ανομίες τους, υπάρχουν ακόμα θεοί στον Όλυμπο (ω 351 κπ.).

Υπήρχαν και εξαιρετικά αυστηροί, σπαδοίτων αρχών της ηθικής και της δικαιοσύνης που ήταν οι αυτοί ευλαβείς άνθρωποι, χωρίς όμως την ενθουσιώδη θρησκευτικότητα που χαρακτηρίζει τους αποδούς των μυστικών και εκστατικών τάσεων των αρχαϊκών χρόνων¹. Η ευλάβεια των πρώτων αντικατοπτρίζεται στα «Έργα» του Ησιόδου ως ψυχρή και υπολογιστική, γιατί κρατάει συρρικνωμένο τον θρησκευτικό αυθορμητισμό και εξαίρει τη στεγνή τήρηση σειράς καθηκόντων απέναντι των θεών: ο ευλαβής αγρότης, αρχίζοντας το όργωμα, πρέπει να προσευχθεί στο χθόνιο Δία και στη Δήμητρα για να είναι εύηχη η συγκομιδή, ώστε το σιτάρι να μη λείψει από την αποθήκη του ως την άνοιξη (στ. 465 κπ.). Θυσίες πρέπει να γίνονται στους θεούς «κάδ δύναμιν» και «άγνως και καθαρώς». Μικρότερες προσφορές (χοές και κώνιμο θυμιαμάτων) χρειάζονται κάθε βράδυ, προτού κανείς κοιμηθεί, και κάθε πρωί μόλις ξυπνη-

1. Βλ. 1, 5: ετράποντο προς ληστείαν (οι έλληνες το πάλοι) και τόν πλειστον του βίου εντεθεον εκουσιον, ουκ εχοντός πυ ελογχόνιν τούτου του έργου, φέροντος δέ τι και δόξης μέλλον.

2. Διεξοδικότερα γιά τα αίσιας παρκάτω στην καλύτερη μελέτη μου Ζωή και θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, 1947, σελ. 103 κπ.

σε και αφού πρώτα πλύνει τουλάχιστο τα χέρια του, γιατί οι θεοί δεν ακούν την προσευχή του ούτε δέχονται καμιά προσφορά, αν ο άνθρωπος δεν είναι καθαρός (στ. 724 κπ.). Ο Ησίοδος παρατηρεί πως, αν κανείς εκπληρώνει τα καθήκοντα αυτά, οι θεοί τον βοηθούν να αγοράσει τους κλήρους των άλλων¹ αλλιώς οι άλλοι θα αγοράσουν τον δικό του (στ. 336 κπ.). Έτσι η θρησκευτικότητα, αντί να προβάλλεται ως δύναμη που εξευγενίζει τη ζωή (και ασκούσαν πραγματικά ως τέτια δύναμη από άλλους ευλαβείς ανθρώπους στα αρχαϊκά χρόνια), στα «Έργα» παρουσιάζεται με ιδιαιτερότητα σκοπό. Ο πρακτικός Ησίοδος δεν ενδιαφέρεται για τον γνήσιο θρησκευτικό καλμό και ζητεί (όπως θα το περίμενε κανείς από μια εποχή που πρώτη εξαίρει με έμφαση τις αρχές της ηθικής και της δικαιοσύνης) να δείξει την αξία του ηθικού βίου. Στο μέλλον οι ιδιαιτελείς διαθέσεις θα παραμεριστούν, θα μείνει όμως ως μόνιμο γνώρισμα της θρησκείας το ηθικό περιεχόμενό της.

3. Το δελφικό ιερό.

Ως ένα από τα λαμπρότερα επιτεύγματα των αρχαϊκών χρόνων μπορεί να θεωρηθεί η γοργή ανάδειξη της παλιάς Πυθούς, ενός καθαρά χθόνιου ιερού της Γαίας και του Ποσειδῶνα². Το ότι το ιερό αυτό ανήκε στον καλιό κυρίαρχο του κάτω κόσμου και στη Γη, δηλαδή σε θεότητες παραμερισμένες από την ικποτική θρησκεία, είναι ο κυριώτερος λόγος, για τον οποίο το περιέβαλε με συμπάθεια η αρχαϊκή κοινωνία που αποστρεφόταν τις αριστοκρατικές λατρείες και ζητούσε την αναζωογόνηση των λαϊκών. Άλλα ιερά, όπως της Ολυμπίας και της Δήλου, αν και εξίσου παλαιά, ξεπεράστηκαν από το δελφικό στα αρχαϊκά χρόνια. Ένας δεύτερος λόγος της αναγέννησης της Πυθούς είναι η εγκατάσταση σ' αυτή του Απόλλωνα, ο οποίος ως θεός των θρησκευτικών καθαρμών και της μαντικής ήταν εξαιρετικά συμπαθής στα λαϊκά στρώματα. Ταυτόχρονα όμως ήταν και από τους ευγενείς αγαπητός, γιατί το συνετό ιερατείο του δημιούργησε πολύ νωρίς μια παράδοση αυστηρής προσήλωσης στις αρχές του μέτρου και της σωφροσύνης.

Ο Απόλλωνας έπτασε στους Δελφούς ως ο τέταρτος θεός του ιερού (μετά τον Ποσειδῶνα, τη Γαία και την προναία Αθηνά). Η εγκατάστασή του διευκολύνθηκε μετά το φόνο του Πύθωνα που φρουρούσε το ιερό. Ο δράκων Πύθων ήταν το έμβλημα των θεοτήτων του κάτω κόσμου, και η εξόντωσή του σημαίνει τον οριστικό παραμερισμό των θεοτήτων αυτών. Ο παραμερισμός τους είναι ένας ακόμη λόγος που έκανε συμπαθή τον Απόλλωνα στους ευγενείς, ώστε και ο Όμηρος που σ' αυτούς απευθύνεται να μη διστάζει να αναφέρει την «πετρήεσσα Πυθῶ» ως το κλουσιώτερο ελληνικό ιερό (Ιλ. Ι 405). Στους επόμενους αιώνες κανέναν από τους τρεις παραμερισμένους θεούς δεν έπαψε να λατρεύεται σε μικρότερα τεμένη του δελφικού ιερού, ως το τέλος της αρχαιότητας. Ο Διόνυσος, ο πέμπτος μεγάλος θεός που ζήτησε στέγη στο ιερό, ως φορέας λαοφιλοφών οργιαστικής λατρείας, έγινε δεκτός στους Δελφούς με σώφρονα απόφαση του ιερατείου.

Σχετικά με το μαντείο, ο ομηρικός έμνος για τον Απόλλωνα διηγείται διεξοδικά με ποió τρόπο ο ίδιος ο θεός, είχε οδηγήσει δια του Κορινθιακού κόλπου ένα κρητικό πλοίο στους Δελφούς. Όταν αποβιβάσθηκαν εκείνοι οι «έσθλοι κρήτες από Κνωσοῦ μινωίου», οι καλύτεροι γνώστες των καθαρμών και της μαντικής, παρακλήθηκαν από τον Απόλλωνα να αναλάβουν την οργάνωση του μαντείου (στ. 388 - 539). Έλεγαν πως ο ίδιος ο Απόλλωνας, όταν είχε σκοτώσει τον Πύθωνα, είχε πάει στην Κρήτη για τον καθαρόν του και είχε ο ίδιος γνωρίσει εκεί τους πιο φημισμένους ιερείς θρησκευτικών καθαρμών.

Η θρυλική σωφροσύνη που αποτελούσε το κύριο γνώρισμα της όλης πολιτικής του ιερού

1. Η παράδοση πως η «κριστόμαντις Γαία» (όπως τη λέει ο Αισχύλος στην αρχή των Ευμενίδων) και ο Ποσειδῶν έξου-

σίαζαν πισσιότιστα από κοινού το ιερό διατηρήθηκε ως το τέλος της αρχαιότητας (βλ. Πλουτ. ΙΟ, 5, 6).

φαίνεται σε μια σειρά ιστοριών, οι περισσότερες από τις οποίες πλάστηκαν μετά τα αρχαϊκά χρόνια, όλες όμως αυτοτοποθετούνται χρονολογικά στον έβδομο και στον έκτο π.Χ. αιώνα που είναι η χρυσή εποχή του ιερού. Αν' αυτές η αναφερόμενη από τον Ηρόδοτο (6, 86) για το λακεδαιμόνιο Γλαύκο, χρονολογούμενη «τρεις γενιές πριν από το Λεωτυχίδη», πρέπει πραγματικά να ανήκει στον πρώιμο έκτο αιώνα π.Χ. Ο Γλαύκος είχε σχεδιάσει να καταχραστεί ένα θησαυρό που του είχε εμπιστευθεί κάποιος πλούσιος μιλήσιος. Ο μιλήσιος αυτός είχε ακούσει πως ο Γλαύκος ήταν ο πιο έντιμος από τους συγχρόνους του ανθρώπους. Όταν ο μιλήσιος πέθανε, ο Γλαύκος είχε αρχίσει στην αρχή πως παρέλαβε το θησαυρό, αργότερα όμως μετάνιωσε και τον επέστρεψε στα παιδιά που ήταν οι κληρονόμοι. Η πυθία που ρωτήθηκε απάντησε στο Γλαύκο πως το να σφετεριστεί τα πλούτη ή το να σχεδιάσει απλώς το σφετερισμό θεωρούνταν από το θεό ως εξίσου βαρύ παράπτωμα και τιμωρούνταν με την ίδια ποινή. Η ποινή ήταν το πλήρες ξεκλήρισμα της γενιάς του Γλαύκου που πραγματικά δεν άργησε να συμβεί. Μ' αυτό ο θεός βεβαίωσε πως δεν καταδικάζει απλώς την αδικία, αλλά και τη σκέψη η για τη διάπραξη της.

Εκτός από την εξευγενισμένη αυτή ηθική καθαρότητα, με άλλες ιστορίες εξαιρείται η αφανής και αθόρυβη ζωή και η σιωπηλή (όχι κραυγαλέα) ευλάβεια, όπως του μεθυδρία Κλέαρχου¹ και του ψωφιδίου Αγλαού². Επίσης η ειρηνική και αφανής ζωή του στοχαστικού Μύσωνα που ήταν εγκαταστημένος σε απόμερο χωριό της Οίτης³. Με εντελώς ιδιαίτερο ζήλο καταδικάζονταν η παραπάνω μνημονευόμενη θορυβώδης ή επιδεικτική εκδήλωση ευλάβειας, όπως στην ιστορία του πλούσιου θεσσαλού και του φτωχού ερμιονέα, την αναφερόμενη στην Περί αποχής εμπύχων πραγματεία του Πορφύριου 2, 15. Ο Πορφύριος ζούσε στον τρίτο μ.Χ. αιώνα, η ιστορία όμως (όπως και του μεθυδρία Κλέαρχου) κυκλοφορούσε τουλάχιστο από τον τέταρτο π.Χ. αιώνα⁴.

Παλιά είναι και η απρέσκεια του δελφικού θεού προς τις πλούσιες αιματηρές θυσίες, καθώς και προς τα αναθήματα από πολύτιμα μέταλλα, τα οποία πολλά προβλήματα δημιουργούσαν με τους ιερόδουλους και τους άρπαγες θησαυρών. Ο θεός προτιμούσε πήλινα ή μαρμάρινα πλαστικά αναθήματα, και πραγματικά αυτά ήταν τα περισσότερα στο ιερό. Με χρυσά και αργυρά αναθήματα επιδεικνύονταν ιδίως οι πλούσιοι λυδοί και φρύγες βασιλιάδες. Ο Ηρόδο-

1. Η σχετική αφήγηση ήταν γνωστή και στον 4ο π.Χ. αιώνα, τη διέσωσε όμως ο Πορφύριος στο Περί αποχής εμπύχων ή Περί εγκρατείας 2, 15 κκ. Αντιπαράκειται ο' αυτή ο αφανής Κλέαρχος από το Μεθύριο της Αρκαδίας και ένας βαθύπλουτος μικροεπίτης βόνης, φημισμένος για τις πλούσιες θυσίες που συνήθιζε να κάνει εκεί. Ο μικροεπίτης αυτός, αφού εντυπωσιάσει και τους προσκεκλητές των Δελφών με εκτύμβη πρόσφερες στον Απόλλωνα, θέλησε να μάθει από την πυθία, αν κάποιος άλλος ευχαριστήτος το θεό περισσότερο. Η πυθία απάντησε πως ο θεός είναι περισσότερο ικανοποιημένος από τον μεθυδρία Κλέαρχο, ο οποίος δεν θυσιάζει ζώα, αλλά δεν παύει να κάνει τακτικά τις φτωχές απαρχές από τη σκευή καρπών και δημητριακών και να κλένει με ευλάβεια και να σιτηφάνει τα αγάλματα του Ερμή και της Εκάτης που υπήρχαν στο Μεθύριο.

2. Γ' αυτόν άκουσε ο Πανουσιάνης (8, 24, 11), όταν επισκέφτηκε την Ψωφίδα της Αρκαδίας, πως η πυθία τον είχε αντιπαράσει στο λυδό βασίλειο Κροίσο (του 6ου π.Χ. αιώνα), τρεις όμως άλλες φιλολογικές μαρτυρίες συμφωνούν πως η αντικατάσταση έγινε προς το Γόγγ (που είχε βασιλεύει στη Λυδία τον 7ο αιώνα). Ο Γόγγ πήρε από την πυθία την απάντηση πως ευτυχιστέρος αν' αυτόν και από άλλους συγχρόνους του ήταν ο Αγλαός από την απόμερη αρκαδική Ψωφίδα, όπου ειρηνική καλλιέργειος ένα μικρό χωράφι. Ο Αγλαός ποτέ δεν είχε απομακρυνθεί από την Ψωφίδα.

3. Αν και αγράμματος αγρότης ο Μύσων συγκαταριθμούνταν συχνά μεταξύ των κατά σοφών, γιατί και η σύνεση θεωρούνταν σοφία. Ο Διογένης Λαέρτιος στις βιογραφίες των φιλοσόφων συμπεριέλαβε και του Μύσωνα, ο οποίος υποτίθεται πως ήταν σύγχρονος του Σόλωνα και του Ανάχαρου (1, 106 κκ.). Όταν ο Ανάχαρος άκουσε το χρησμό για το Μύσωνα, από περιέργεια του αναζήτησε στο χωριό του, στην Οίτη, και τον βρήκε να επιδιώκονται το κλέπτη, ενώ ήταν ακόμη κλοκοκίρη. Όταν του έκανε την παρατήρησή πως δεν ήταν ακόμα καιρός για όρθημα, πήρε την απάντησή πως ήταν καιρός για επισκευή του αρότρου.

4. Όταν ο πλούσιος θεσσαλός πρόσφερε εκατόμβη στους Δελφούς, με επιχουσιμωμένα τα κέρτατα των βοδιών, ένας φτωχός ερμιονέας που όλη του η περιουσία ήταν μικρός τορβάς με χοντρολασμεμένο κνήθρι έβριζε στο βωμό τόσο μόνο κριθάλευρο όσο μπορούσε να πιάσει με τα τρία δάχτυλα πιο χεριού. Η πυθία χαρακτηρίσεν τον προσφορά του ερμιονέα πιο αρεστή στο θεό από την επιδεικτική εκατόμβη του θεσσαλού. Ο ανήθοτος όμως ερμιονέας νομίζοντας πως θα επαινείτο περισσότερο από την πυθία, έπεσε να αδειάσει πάνω στο βωμό όλο το περιεχόμενο του τορβά. Η απάντηση της πυθίας ήταν πως ο ερμιονέας με την πράξη του έγινε δικόσωμο απεχθής στο θεό από όσο είχε γίνει αρεστός στην αρχή. Η δεύτερη πράξη δεν αποτελούσε εκδήλωση ευλάβειας, αλλά ήταν επιδεικτική για την απόσπαση ακόμα μεγαλύτερου κτήνους.

τος λέει (1, 14) πως από τους μικρασιάτες πρώτος ο βασιλιάς της Φρυγίας Μίδας (του 7ου αιώνα) είχε αναθέσει στους Δελφούς το θρόνο που χρησιμοποιούσε ως δικαστής (με βαρύτιμο διάκασμο). Τον έβδομο όμως αιώνα και ο λυδός βασιλιάς Γύγης εξέπληξε το ιερό με πλήθος χρυσών και αργυρών αναθημάτων (Ηροδ. 1, 14). Ακολούθησε στον έκτο αιώνα ο επίσης λυδός Αλυάτης, ο πατέρας του Κροίσου, που όταν θεραπεύτηκε από αρρώστεια, ανέθεσε αργυρό κρατήρα (Ηροδ. 1, 25) και τέλος ο Κρόισος που ξεπέρασε όλους τους προηγούμενους σε χρυσά και αργυρά αναθήματα, απαριθμούμενα από τον Ηρόδοτο (1, 51). Ευθύς όμως από τα αρχαϊκά χρόνια τα ανεχτήματα αυτά δώρα έγιναν ο μεγαλύτερος πειρασμός ή πρόκληση, ακόμα και για ευλαβείς προσκυνητές. Με τον καιρό τα εξαφάνισαν όλα οι κλέφτες, ώστε ο Πausanias, γύρω στα 170 μ.Χ., να μη δει στο ιερό κανένα χρυσό ή αργυρό ανάθημα.

4. Θρυλικό θεράποντες του Απόλλωνα, ιερείς καθαμών και προφήτες.

Προτού το δελφικό ιερό μπει στη χρυσή εποχή της ακμής του (που συμπίπτει με τον έβδομο και τον έκτο π.Χ. αιώνα), υποτίθεται πως έζησαν μερικοί προάγγελοι ή προπαγανδιστές της απολλωνίας λατρείας που φημίστηκαν αργότερα ως μάντιες ή ως θρησκευτικοί ποιητές, εμπνευσμένοι από τον Απόλλωνα. Άλλοι φημίστηκαν απλώς ως θεάρεστα άτομα, εφοδιασμένα με υπερφυσικές ιδιότητες. Οι ιστορίες τους κυκλοφορούσαν σε απλοϊκούς θρησκευτικούς κύκλους και μερικές διασώθηκαν από τον Ηρόδοτο. Άλλοι, άντρες και γυναίκες, φημίστηκαν ως μεγάλοι προφήτες. Οι χρήσοί τους θεωρούνταν θεόπνευστοι και κυκλοφορούσαν σε συλλογές, πολλές από τις οποίες διάβασε και ο Pausanias στο δεύτερο μ.Χ. αιώνα (ασφαλώς με πολλές κατά καιρούς προσθήκες και παραποιήσεις, και άλλες προχρονολογημένες και ψευδεπίγραφες). Σε ιδιαίτερη υπόληψη ο Pausanias είχε τους χρησμούς του βοιωτού Βάκι, ενός νυμφόληπτου προφήτη, τις προρρήσεις του οποίου επικαλείται επτά ή οχτώ φορές. Ιδιαίτερα εκτιμάει και τον κύριο Εύκλουν, τον οποίο στο τελευταίο βιβλίο του αρχέται φορές μνημονεύει. Εξίσου συχνά με το Βάκι μνημονεύει σ' όλο το έργο του το μαθητή του Ορφέα Μουσαίο, με το όνομα του οποίου κυκλοφορούσε επίσης συλλογή χρησμών. Με καμιάρι σημειώνει ο Pausanias πως μπόρεσε να βρει και να διαβάσει όλων αυτών των προκλισημένων προφητών τους χρησμούς (10, 12, 11). Μεγαλύτερη φήμη είχαν οι θυμαϊκές προφητίσες, αρχαιότερη από τις οποίες ήταν η Σίβυλλα, κόρη του Δία και της θυγατέρας του Ποσειδώνα Λαμίας (10, 12, 1). Πολύ παλιά ήταν και η Ηροφίλη που, εκτός των χρησμών, συνήθιζε να συνθέτει και ύμνους, ιδίως για τον Απόλλωνα, του οποίου φερόταν και ως σύζυγος ή ως κόρη ή ως αδελφή (10, 12, 2). Συλλογές χρησμών εξακολούθησαν να κυκλοφορούν και στα παλαιότερα χριστιανικά χρόνια. Όσες διασώθηκαν, εκδίδονται και τώρα με τον τίτλο Σιβυλλικοί χρησμοί. Αντίθετα, τα μαντεία που ήταν περίφημα όσο και οι χρησμοί στα αρχαϊκά χρόνια και που ήταν τότε άφθονα, άρχισαν να παρακμάζουν από τα κλασσικά χρόνια και να εξαφανίζονται με γοργό ρυθμό στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια, ώστε ο Πλούταρχος, λίγο πριν από τον Pausanias, να αφιερώσει τη διατριβή του «Περί των εκλειπόντων χρηστηρίων» στην απλή ανάμνηση μεγάλου αριθμού βοιωτικών μαντείων.

Από τους ιερείς θρησκευτικών καθαμών ο πιο γνωστός είναι ο Επιμενίδης από την Κνωσό της Κρήτης, για τον οποίο έλεγαν πως στο τέλος του 7ου π.Χ. αιώνα είχε καθαρίσει την Αθήνα από το κυλώνειο άγος. Αν και συνδέεται με συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός (η απόπειρα του Κύλωνα στην αρχή της αριστοτέλειας Αθηναίων Πολιτείας τοποθετείται στις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αιώνα, ενώ ο Διογ. Λαέρτιος στη βιογραφία του Επιμενίδη χρονολογεί την άφιξή του στην Αθήνα στην 46η ολυμπιάδα, δηλ. 596 – 593 π.Χ.), η ιστορία του Επιμενίδη είναι γεμάτη από άπιστευτα περιστατικά: όταν ήταν παιδί, πηγαίνοντας μια ζεστή καλοκαιριώτικη μέρα στο κοπάδι, μπήκε σε μια σπηλιά να δροσιαστεί για λίγο και να ξεκουραστεί. Εκεί ξάπλωσε στο δάπεδο και χωρίς να το καταλάβει κοιμήθηκε επί 57 χρόνια (κατ' άλλους επί 40 χρόνια). Ο μακρός ύπνος στη σπηλιά του έδωσε την ικανότητα να

συνθέτει έπη και να κάνει θρησκευτικούς καθαρισμούς.

Ο υπερβόρειος Άβαρις έλεγαν πως μπορούσε, καβάλα σε βέλος που έφριχνε με το τόξο του ο Απόλλων, να πηγαίνει από τόπο σε τόπο προφητεύοντας, χωρίς να έχει ανάγκη τροφής (Ηροδ. 4, 36). Πιο ονομαστός θαυματοποιός και προφήτης του Απόλλωνα ήταν ο Αριστέας από την Προκόννησο (γειτονική της Κυζίκου), ο συγγραφέας του ποιήματος Αριμάσπεια έπη (για τους αριμασπούς και άλλους μυθικούς κατοίκους του μακρινού βορρά) που το είχε διαβάσει και ο Ηρόδοτος. Γι' αυτόν ο Ηρόδοτος είχε ακούσει στην Προκόννησο πως είχε μπει σ' ένα εργαστήρι γναφέα (όπου λεύανταν ή λάναριζαν υφάσματα και μαλλιά) και εκεί πέθανε. Ο γναφέας κλείδωσε το εργαστήρι και έσπευσε να ειδοποιήσει τους συγγενείς του Αριστέα. Μαζί τους επέστρεψε σε λίγο και ξεκλείδωσε το εργαστήρι, αλλά δεν βρήκαν μέσα τον Αριστέα ούτε νεκρό ούτε ζωντανό. Ένας κυζικηνός όμως που έφτασε τότε από την Αρτάκη είπε πως στο δρόμο είχε συναντήσει τον Αριστέα να πηγαίνει προς την Κύζικο και πως μίλησε μαζί του. Ο Αριστέας φάνηκε πάλι στην Προκόννησο εφτά χρόνια αργότερα, και τότε έγραψε τα Αριμάσπεια έπη (από όπου έγινε γνωστό πως κατά το χρονικό αυτό διάστημα είχε απουσιάσει στις χώρες του βορρά ως «φοιβόλαμπτος ή φοιβόληπτος»). Έπειτα ο Αριστέας εξαφανίστηκε για δεύτερη φορά και έκανε την εμφάνισή του στους μεταποντινούς της κάτω Ιταλίας μετά διακόσια σαράντα χρόνια (κατά τους υπολογισμούς του Ηροδότου). Στους μεταποντινούς ο Αριστέας είπε να ιδρύσουν βωμό του Απόλλωνα και κοντά σ' αυτόν να στήσουν τον δικό του ανδριάντα. Οι μεταποντινοί έστησαν στην αγορά άγαλμα του Απόλλωνα και ανδριάντα του προφήτη του Αριστέα, ύστερα από δελφικό χρησμό (4, 13 - 15). Κατ' άλλες πηγές ο Αριστέας ως φοιβόληπτος άφησε σε ορισμένο τόπο το σώμα και μόνο η ψυχή του («έν εκστάσει») πλανώνταν εδώ και εκεί. Αυτό σαφέστερα παραδίδεται για τον Ερμόδωρο από τις Κλαζομενές (μικρή πόλη στη νοτιοδυτική παραλία της Σμύρνης): η ψυχή του άφησε το σώμα σα νεκρό κουφάρι και μπορούσε να ταξιδεύει εδώ και εκεί σε μεγάλες αποστάσεις βλέποντας και ακούοντας πολλά που αργότερα τα διηγούνταν ο ίδιος. Ο Ερμόδωρος, κατά την παράδοση, υπήρξε θύμα της γυναίκας του, η οποία τον πρόδωσε στους εχθρούς του και εκείνοι βρήκαν το σώμα χωρίς την ψυχή και το έκαψαν (Πλουτ. Περί του Σωκρ. δαιμονίου 22).

5. Μυστικές τάσεις και δελφικό ιερό.

Ο χθόνιος πυρήνας του δελφικού ιερού (βλ. σελ. 83) που ποτέ δεν επισκιάστηκε σ' όλη την αρχαιότητα ήταν ο κυριώτερος λόγος της συμπάθειάς του προς τις λαϊκές λατρείες.

Σ' αυτές έχει τις ρίζες της πρώτα η μαντική που είχε ξεκινήσει από την προαπολλωνία Πυθώ, ενισχύθηκε όμως στα αρχαϊκά χρόνια, γιατί και ο Απόλλωνας ήταν θεός μαντικός («χρηστήριος» στα μικρασιατικά κέντρα, «πύθιος» στην Ελλάδα). Στις λαϊκές λατρείες αγήκουν έπειτα οι θρησκευτικοί καθαρισμοί, οι εναγισμοί και ένα πλήθος ιασθηρίων ιεροπραξιών, όλα παραγκωνισμένα, όπως σημειώθηκε παραπάνω, από τη θρησκεία των ιπποτικών χρόνων. Το δελφικό ιερό τα εξευγένισε περιβάλλοντάς τα με το κύρος του και τα εισήγαγε στην επίσημη θρησκευτική ζωή. Στο τέλος του 7ου αιώνα το ιερατείο του δεν ήταν ακόμα σε θέση να υποδείξει ικανή προσωπικότητα να αναλάβει τον καθαρισμό ολόκληρης πόλης, όπως της Αθήνας από το κυλώνειο άγος, και χρειάστηκε να μετακληθεί ο Επιμενίδης από την Κρήτη, την πατρίδα των μεγάλων ιερών των καθαρμών και εξαγνισμών.

Σειρά είχαν έπειτα οι μυστικές και ενθουσιαστικές λατρείες που κι αυτές είχαν αναζωογονηθεί στα αρχαϊκά χρόνια. Οι λατρείες αυτές που πολλούς εξέπληξαν με τη ζωντάνια τους, παραμέριζαν από τη θρησκευτική ζωή τις συνηθισμένες θυσίες και προσφορές προς τους θεούς, καθώς και τις τυπικές θρησκευτικές γιορτές, και εύρισκαν τη γνήσια θρησκευτικότητα στον πηγαίο ενθουσιασμό και στη θρησκευτική έκσταση. Σε πολλούς, ιδίως άρχοντες, αυτά φάνηκαν σα να ανήκουν σ' άλλη θρησκεία, τελείως διαφορετική από την επίσημη.

Εικ. 76. Ο θρύλος της θρησκειντικής εσβολής του Διόνυσου στους Δελφούς ήταν τελείως διαμορφωμένος στα κλασικά χρόνια, όπως φαίνεται από την παρακάτω αγγειογραφία: στη μέση, κοντά στον ιερό φούνια, επικρατούσε ο τελευταίος κύριος του δικαίου Ιερού Απόλλωνα να δεξιώνεται τον μεγαλύτερο νηπιών Διόνυσο, με το θύρο στο αριστερό χέρι. Ένας σάτυρος με θύρο και μια κοινίδα με τύμπανο φαίνονται αριστερά, κοντά στον μαντικό τρίποδα. Άλλος σάτυρος, κοντά στον Δελφικό ομφάλ, παίζει αυλό και άλλος ψηλότερα παίζει λύρα. Μια έρωσιονίδα τραγουδάει το σάββατο με τον έπηλο θεό. Ο κρατήρας με την αγγειογραφία αυτή προέρχεται από την αποικία των ιηθωσιών Πανικκία, σε παρὰ τῆς Κρημίας, όπου το νεότερο Κερς.

Εικ. 77. Ο ζωγράφος της προηγούμενης αγγειογραφίας ίσως ενσυνείδητα έδωσε μια μελαγχολική έκφραση στον Απόλλωνα, ο οποίος δεξιώνεται τον εισβολέα θεό με το βλέμμα στο έδαφος. Αντίθετα, το διακραστικό βλέμμα του Διόνυσου προδίδει αυτοεκείνη και εγείνωση της δημοτικότητός του· ο έρωσιονεπισημένος Απόλλωνας κρατεί κλαδί δέφνης στο αριστερό χέρι και στέκεται στη μια πλευρά του ιερού φούνια, ενώ ο κισσοεισημένος Διόνυσος στέκεται στην άλλη, με θύρο στο αριστερό χέρι. Φωτογραφία του κεντρικού μέρους από το κριτήριο της αγγειογραφίας.

Βλέποντας τη ραγδαία εξάπλωση της διονυσιακής λατρείας, φοβήθηκαν για το μέλλον της καθιερωμένης θρησκείας και προσπάθησαν να αναχαιτίσουν τη διονυσιακή. Οι προσπάθειες αυτές άφησαν ίχνη στους μύθους για το βασιλιά των Θηβών Πενθέα, ο οποίος έχασε τη ζωή του χωρίς να μπορεί να εμποδίσει τη διάδοση της νέας λατρείας στη Βοιωτία, καθώς και για τις κόρες του βασιλιά του Ορχομενού Μίνδα που χτυπήθηκαν από άγρια μανία, χωρίς κι αυτές να φέρουν αποτέλεσμα. Η προθυμία που έδειχναν η μια μετά την άλλη οι ελληνικές πόλεις να εισαγάγουν τις μουσικές τελετές του Διονύσου, αλλά και οι γυναίκες να μετέχουν ως βάρκες ή θυιάδες στους εκστατικούς χορούς της υπαίθρου και στις διονυσιακές γιορτές των πόλεων συνέβαλε στην επίσημη αναγνώριση της λατρείας από το δελφικό ιερό, το οποίο άρχισε να θεωρείται ως μοιρασμένο μεταξύ του Απόλλωνα και του Διονύσου: όταν στον τέταρτο π.Χ. αιώνα ανακαινίστηκε ο μεγάλος ναός του, είχε την ανατολική εναέτια σύνθεσή του αφιερωμέ-

νη στον Απόλλωνα και τη δυτική στο Διόνυσο με την ακολουθία του. Μια σύγχρονη με την ανακρίσιμη ή λίγο παλαιότερη αγγειογραφία από κρατήρα του μουσείου Ερμιτάζ του Λένινγκραντ είναι αφιερωμένη επίσης στους δυο θεούς του ιερού: στο ήρωο δελφικό περιβάλλον φαίνεται η θορυβώδης εισβολή του Διονύσου, ακολουθούμενου από σατύρους και μαινάδες. Σιωπηλός τον δεξιώνεται εκεί ο Απόλλωνας (εικ. 76 και 77). Πολλοί πιστεύουν πως στην ώριμη θρησκευτική ζωή απαραίτητος είναι ο συγκερασμός του «απολλώνιου» και του «διονυσιακού» στοιχείου, γιατί η μονομερής έξαρση του απολλώνιου σκοτώνει τον θρησκευτικό αυθορμητισμό (όπως κάνει και η προσηλωμένη στους τύπους ησιόδεια θρησκευτικότητα, βλ. παραπάνω, σελ. 82 - 83), αλλά και η μονομερής καλλιέργεια του διονυσιακού κουράζει τον πιστό και αποξενώνει τη θρησκευτική του ζωή από τις συνήθειες πράξεις ευλάβειας, επιτρέποντας μάλιστα την ανάπτυξη της θρησκευτικότητας πέραν των αρχών της ηθικής και της δικαιοσύνης.

6. Διονυσιακές τελετές.

Ο αναφερόμενος σε μυκηναϊκές πινακίδες θεός Διόνυσος (βλ. σελ. 64) για τα μυκηναϊκά χρόνια είναι γνωστός μόνο ως όνομα. Πρέπει να ήταν θεότητα χθόνια, όπως οι κυριότερες θεότητες της εποχής. Για το χθόνιο χαρακτήρα του έμεινε παραγκωνισμένος στη θρησκεία των ιπποτών που συμπάθησε τους ουράνιους ή ολύμπιους θεούς (βλ. σελ. 73). Στα αρχαϊκά χρόνια η μορφή του Διόνυσου φωτίστηκε περισσότερο: δυο θεότητες ξεχωρίζουν με σχετική σαφήνεια με το όνομα αυτό, μια στο κέντρο των μυστικών τελετών του Διόνυσου και η άλλη στο κέντρο των παρόμοιων τελετών των ορφικών. Ο θεός των ορφικών (ο Διόνυσος Ζαγρεύς), με σαφείς δεσμούς προς τον κάτω κόσμο, πρέπει να αποτελεί την άμεση επιβίωση του κρητο-μυκηναϊκού Διόνυσου. Αλλά και ο θεός των διονυσιακών οργίων, συνδεδεμένος με εκστατικούς χορούς, μπορεί να μην έχει διαφορετική καταγωγή (παραστάσεις ενθουσιαστικών χορών, ιδίως γυναικών που θυμίζουν τις βάκχες των αρχαϊκών χρόνων, δεν λείπουν ούτε στα μινωικά και στα μυκηναϊκά χρόνια). Η δεύτερη όμως λατρεία (των βακχικών οργίων) δέχτηκε τόσο ισχυρή επίδραση από όμοια θρακοφυργική, ώστε στα κλασσικά χρόνια ο δικός της Διόνυσος να θεωρείται από πολλούς στην Ελλάδα ως έπηλος θεός (με σαφήνεια στις Βάκχες του Ευριπίδη). Άλλοι, αντίθετα, ταύτιζαν τον Διόνυσο Ζαγρέα των ορφικών που ήταν ασφαλώς θεός του κάτω κόσμου ή μορφή του Άδη, με τον «μαινόμενο Διόνυσο», όπως τον λέει ο Όμηρος (Ιλ. Ζ 132) ή θεό της εκστατικής λατρείας (συγκεκριμένα ο Ηράκλειτος, όπως φαίνεται από το απόσπ. 15 των Προσωκρατικών του Diels, I: «αὐτός δὲ Ἄϊδος καὶ Διόνυσος, δεῶ μαινόνται καὶ ληναΐζουσιν»). Η διαφορά αυτού του Διόνυσου από το θεό των ορφικών οδήγησε αργότερα στη γνώμη πως υπήρχαν πολλοί Διόνυσοι (ο Διόδωρος π.χ. 5, 75, 4, αμέσως μετά το, λόγω για το Διόνυσο των ορφικών, προσθέτει: «πλείονας γὰρ Διονύσους συμβαίνει γεγονέναι»).

Για τους οπαδούς του «μαινόμενου Διόνυσου» υπήρχαν μυστικές τελετές στα αρχαϊκά χρόνια, οι οποίες αναδιοργανώθηκαν και γνώρισαν νέα περίοδο ακμής στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια. Για τα αρχαϊκά και τα κλασσικά χρόνια είναι γνωστό πως μια από τις προσδοκίες των μυημένων ήταν η μετά θάνατον καλύτερη τύχη, όπως και των μυημένων σ' άλλα μυστήρια (βλ. παρακάτω). Λεπτομέρειες από το περιεχόμενο της μύησης δεν μπορούν με βεβαιότητα να εξιχνιαστούν. Μια από τις κοινές συνήθειες που είχαν οι βακχικοί και οι ορφικοί μύστες ήταν, κατά τον Ηρόδοτο 2, 81, να μπαίνουν στα ιερά τους φορώντας λινά

1. Βακχικοί θίασοι στην κάτω Ιταλία είναι γνωστό πως στην αρχή του 5ου π.Χ. αιώνα είχαν για τους νεκρούς τους ιδιαίτερο νεκροταφείο (η διονυσιακή μύηση θεωρούνταν εγγύηση για

ευτυχέστερη μετά θάνατον ζωή, M. P. Nilsson, *Early Orphism and kindred religious movements*, The Harvard Theological Review 1935, 223).